

Almanya'da Kalam alışmaları

Özcan TAŐCI*

ZUSAMMENFASSUNG

Seitdem die Muslime nach europäischen Ländern marschierten und sie einnahmen, fühlten die europäer sich dazu gezwungen zu sein, sich über die Muslime zu informieren. Denn diese waren für sie neue erschienene Macht und musste gegen sie was vorgenommen werden, um ihren Marsch nach Europa zu stoppen. Aus diesem grund scheint die oryantalistischen Studien innerhalb den europäischen Ländern in erster Linie mehr politisch zu sein als religiös. Schon im 13. Jahrhundert setzten diese ersten Forschungen in Andalus ein. Viele politisch orientierten Wissenschaftler aus verschiedenen Gebieten von Europa tritten reise nach Andalus an, um Arabisch und anschliessend Koran zu lernen. So dass der erste Koran im Jahre 1503 veröffentlicht wurde. Dann setzten diese Studien in anderen Gebieten des Islam fort.

Schlüsselwörter: *Deutscher Oryantalism, Josef Van Ess, Kalam*

Giriş

Müslüman Arapların İspanya'yı fethetmeleri (92/711) temel olarak oryantalistik çalışmaların başlaması neticesini doğurmuştur.¹ Gerek dini gerekse siyasi nedenlerle birçok Hıristiyan din adamının Endülüs'te Kur'an ve tefsir çalışmaları yaptıkları bilinen bir gerçektir. Bu çalışmaların başlama nedenleri konusunda Johs. Pederson şunları yazmaktadır: *"Batı başlangıçta bu alışmaları İslam'la mücadele etmek için bir araç olarak kullanırken daha sonra onları dinden döndürmek ve kendilerine kazanmak gayesiyle yapmıştır."*² İşte tüm bu çalışmaların neticesinde, Kur'an 1503 tarihinde Venedik'te³ basılmış ve özellikle de Batı Avrupa'da İslam üzerine araştırma yapan bir çok enstitü kurularak buralarda bir çok oryantalist yetiştirilmeye başlanmıştır.

Almanya oryantalist çalışmalara en önemli katkıda bulunan ülkelerden biridir. Bunun muhtemelen en önemli sebebi Osmanlıların Viyana kuşatmalarıdır.⁴ Almanlar özellikle II. Viyana kuşatmasından sonra (1683), kapılarına kadar dayanan, kendi dinlerinden olmayan insanların gerek kültürleri gerekse dinleri hakkında araştırma yapma ihtiyacını çok yakından hissetme-

* **Arş. Gör.**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

1 Deutsche Orientalistik (neřr. Orientalischen Seminar Der Universität Tübingen), Tübingen 1974. s. 7.

2 Gesammelte Schriften von Ignaz Goldzieher (neřr. Joseph Desomogy), c. I. s. VII.

3 A.g.e., c. I. s. VII.

4 Birinci Viyana kuşatmasının 1520'li yıllarda olduğu göz önüne alınırsa Almanya'da İslam üzerine çalışmaların neden çok önceleri başladığı daha iyi anlaşılacaktır.

ye başlamışlardı. Bunun sonucu olarak başta Tübingen ve Heidelberg olmak üzere birçok Alman üniversitesinde şarkiyat bölümleri açılmıştır.⁵ Buralarda Arapça, Türkçe ve Farsça gibi doğu dillerinin öğretilmesinin yanı sıra İslami ilimlerle de meşgul olunmuştur.⁶ Günümüz Almanya'sında on altı üniversitede İslami İlimler (*İslamwissenschaft*) Fakültesi'nin bulunması, bu işe ne derece önem verildiğinin bir kanıtı olarak karşımızda durmaktadır. Ancak Almanya bu sahada en önemli atağını 18. Yüzyıldan sonra yapmıştır diyebiliriz. Son dönem felsefe çalışmalarında önemli bir yere sahip olan Almanya Kelam alanında da kendisini ispat etmiştir. Bu alanla ilgili bir çok Arapça kaynak eser Almanca'ya tercüme edilmiştir.⁷ Şehristani (ö.548/1153)'nin el-Milel ve'n-Nihal adlı eseri Dr. Theodor Haarbrücker tarafından 1850 yılında Almanca'ya tercüme edilmesi, Kelam alanındaki çalışmalara zemin hazırlaması açısından oldukça önemlidir.⁸ Daha sonraları bu gibi tercüme faaliyetlerine devam edilmiştir. Max Horten, gerek yaptığı tercümeleriyle ve gerekse yazdığı eserlerle bu dönemin Kelam çalışmalarında önemli bir yer tutmaktadır.

Bunlar zaman zaman subjektif olmalarına karşın, Batıda ilk olmaları hasebiyle dikkate değer çalışmalardandır. Bu sahadaki çalışmalarda tercüme önemli bir yer tutmakla birlikte ciddi çalışmaların olduğu gerçeği gözden uzak tutulmamalıdır. W.L.Schrameier'in *Über den Fatalismus der vorislamischen Araber*' (İslam öncesi Arapların cebriyeciliği üzerine) adlı eseri bunlara iyi bir örnektir. Almanya'da Kelam alanında yapılan çalışmalar incelendiğinde karşımıza özellikle üç şahıs çıkmaktadır: Max Horten, Josef van Ess ve Tilman Nagel. İşte bu çalışmada inceleyebildiğimiz kadarıyla Almanya'da Kelam çalışmalarına damgasını vurmuş, yukarıda adları zikredilen bu üç Alman oryantalist teferruatıyla ele alınıp incelenecektir.

1. M. HORTEN (1974-1945)

Bonn Üniversitesi'nde dersler vermiş olan Dr. M. Horten giriş kısmında da ifade edildiği gibi Kelam alanında ilk olarak ciddi eserler veren Alman müsteşrikidir. Onun bu sahada yazmış olduğu önemli eserlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. *Die Philosophische Ansichten Von Razi Und Tusi*: Eser 1910 yılında Bonn'da yayınlanmıştır. Yazar bu eserinde Yunan felsefe ekolünün etkisinde felsefe yapan ve İbn-i Sina'nın (ö.428/1036) iki büyük şarihi olarak⁹ takdim ettiği Fahreddin er-Razi (ö.606/1210) ve Nasıreddin er-Tusi (ö.669/1273)'nin hayatı ve onların eserlerinden yer yer tercüme yapmak suretiyle de görüşleri hakkında bilgi vermektedir. Horten bu iki kelamcının önemini şu şekilde ortaya koymaktadır: *"Razi ve Tusi'nin önemi, onların etkilerinin daha henüz*

5 Bkz. T.D.V İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1989, c. II., s. 522.

6 A.g.e., c. II. S. 522.

7 Şehristani'nin bu eseri 1942 yılında Cureton tarafından İngilizce'ye tercüme edildi. (Religionssparteien und Philosophen-Schulen, Theodor Haarbrücker, s. V, Hildesheim, 1969)

8 Bu isimler hakkında geniş bilgi için bkz. T.D.V İslam Ansiklopedisi, c. II., s.522-524.

9 Max Horten, Die philosophische Ansichten von Razi und Tusi, Bonn 1910, s.III-IV.

14. yy'da görülmeye başlaması ve kendilerinden sonra gelen İci (ö.756/1355) Cürcani (ö.816/1413) ve Fenari (ö.835/1431) gibi önemli şahsiyetlerin onların görüşlerini kabul etmelerinde yatmaktadır."Horten bu eserinde ayrıca Gazali sonrasında Yunan felsefe ekolünün etkisinin sanıldığı gibi aksine ortadan kaybolmadığını, Razi ve Tusi'nin bunun en önemli kanıtı olduğunu iddia etmektedir.¹⁰

2. *Die Philosophischen Probleme der Spekultativen Theologie im İslam*: Yazarın bu kitabı yine aynı şekilde 1910 yılında Bonn'da yayınlanmıştır. Yazar eserin giriş kısmında kitabın içeriği hakkında şu açıklamaları yapmaktadır: "Ortaya konulmuş olan bu eserin ana kaynağı Avrupa'da Rönesans'ın gerçekleştiği zamanda yazılmıştır. Bu zamanda İslam muzaffer bir şekilde Batı'ya ilerlemekte ve Garbı çeşitli yönlerden etkilemekteydi. Bundan dolayı Rönesans felsefe tarihi Müslüman doğuyu gözden kaçırmamalıdır. İbnu'l-Murteza (ö.844/1437) 14. yy'ın en önemli alimlerindedir. O, kendi dönemindeki dini ve fihhi ilimlerin hepsini ansiklopedik bir eserde topladı. O, birbirleriyle en şiddetli bir şekilde tartışan gruplardan bahsettiğinden dolayı kitabına "Tartışan Alimler Kitabı" adını vermiştir. Eserin asıl bölümü fihhi tartışmaları ele almaktadır. Bu bölümden önceki giriş kısmında teolojik konulardaki tartışmalar işlenmektedir. Bu bölüm üç kısımdan oluşmaktadır: 1. Mezhepler 2. Kelam 3. Metafizik. İkinci ve üçüncü bölümlerde liberal teologlar (Mu'tezile) hakkında özel olarak geniş malumat vermektedir. Böylece bu bölüm daha sonraki İslam teologları için oldukça zengin bir kaynak teşkil etmiştir. İbnu'l-Murtaza bu eseri sadece bu alanda uzmanlaşmış kimseler için yazmıştır. Zira ifadeleri oldukça az fakat kapalı değildir.¹¹ Horten kitabının ilerleyen bölümlerinde spekülative (nazari) teolojiden Kelamı anladığını açıklamaktadır.¹² Kelamı tarif ederken de şu açıklamaları yapmaktadır: "Kelam (Söz, Konuşma, Münazara, Dogma, tanrısal söz) vahyedilmiş gerçeklerle bilimsel uğraşı anlamına gelmektedir."¹³ Bu kitapta spekülative teoloji böylece Kelam olarak nitelendirilmesine karşılık Pozitif teoloji 250-276. sayfalar arasında işlenmektedir.

3. *Die Spekulative und Positive Theologie des İslam Nach Razi Und Ihre Kritik Durch Tusi*: Yazarın bu eseri 1912 tarihinde Leipzig'de yayınlanmıştır. Yazar eserinde Fahreddin Razi'nin Kelamla ilgili *Muhassal* adlı eserini işlemektedir.¹⁴ Yazar eserin giriş kısmında İslam Kelamı açısından oldukça önemli şu tespiti yapmaktadır: "Razi ve Tusi'nin eserleri incelendiğinde bunların Yunan (Aristo) felsefesi etkisinde eğitim gördükleri sonucuna varmaktadır. Buna karşı aksi görüş ileri sürülür ve Razi ve Gazali (ö.505/1111) bizzat yunan felsefesinin etkisini ortadan kaldırmak için çaba göstermişlerdir, bun-

10 A.g.e., s. VI-VII.

11 Horten, *Die philosophischen Probleme der Spekultativen Theologie im İslam*, Bonn 1910, s. III.-IV.

12 A.g.e., s. 1.

13 A.g.e., s. 1.

14 Horten, *Die Spekulative und Positive Theologie des İslam nach Razi und Ihre Kritik Durch Tusi*, Leipzig 1912, s. III.

dan dolayı onları Yunan felsefesinin taşıyıcıları ve yayıcıları olarak tavsif edilemezler, denmesi durumunda şu gerçeğe başvurulur: Bu filozofların istidlal metotları Yunan felsefesine aittir.¹⁵ Bu da Kelam ilminin kendine has bir metoda sahip olması gerektiğini savunanların ne kadar haklı olduğunu göstermektedir.¹⁶

4. *Die Philosophie des Abu Raschid*: Bu kitap 1910 yılında Bonn'da yayınlanmıştır. Bu eserin önsözünde yazar kitapla ilgili şu bilgileri vermektedir: "Aşağıdaki satırlar 10. yy'da Basra ve Bağdat ekolleri arasında cereyan eden felsefi tartışmalar hakkında açıklamalar getirmektedir... Ebu Raşid'in bu eseri bu tartışmalara ışık tutacak elimizde mevcut olan tek eser olması açısından oldukça önemlidir. Ebu Raşid bu tartışmalara bizzat katılmış ve bunları insicamlı bir şekilde aktarmıştır."¹⁷ Yazar kitabında Ebu Raşid (ö.471/1068) tarafından kitabında aktarılan münazaraların bazılarının günümüze uymadıklarından dolayı tercüme edilmediğini belirtmektedir.¹⁸

5. *Die Religiöse Gedankenwelt der Gebildeten Muslime im Heutigen İslam*: Yazarın eseri 1916 tarihinde Halle'de basılmıştır. Yazar bu kitabının amacının müslüman bilim adamlarının düşünce ve fikir hayatları hakkında daha geniş bilgi edinmek olduğunu bildirmiştir.¹⁹

2. JOSEF VAN ESS

1934 yılında doğan Van Ess günümüz müsteşriklerinin belki de en önemli temsilcisidir demek mümkün gözükmektedir. İslami ilimler, Semitistik (Sami dilleri) ve Klasik filoloji öğreniminden sonra 1953-58 yılları arasında Bonn ve Frankfurt Üniversitelerinde felsefe öğrenimini tamamlamıştır. 1958-63 yıllarında Frankfurt'ta asistanlık görevini icra etmiştir. 1964'te doçentlik unvanını elde eden Van Ess 1963/64'te Beyrut'ta, 1967'de Los Angeles'te ve 1968'de tekrar Beyrut'ta misafir hocalık yaptı. 1968 tarihinden itibaren de Tübingen Üniversitesi Oryent Enstitüsü'nde görev yapmaktadır. Josef Van Ess'in en önemli yönü özellikle Kelam ilmi açısından önemli olan eserler vermesidir. Onun temel eserlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. *Die Gedankenwelt des Haris el-Muhasibi*: Eser 1961 yılında Bonn'da yayınlanmıştır. 242 sayfadan oluşan bu eserin birinci bölümünde Haris el-Muhasibi (ö.243/857)'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmektedir. (s.1-31) Eserin ikinci bölümü (s.31-160) ve üçüncü bölümünde (s.160-240) ise, ağırlıklı olarak Muhasibi'nin eserlerinden yapılan tercümelerden faydalanılarak onun fikirleri ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Bu eserde temel olarak Haris el-Muhasibi'nin teolojik-dogmatik fikirleri ağırlıklı olarak işlenmektedir.²⁰

15 A.g.e., s. IV.

16 Doktora derslerinde bu konuya defalarca dikkatimizi çeken sayın hocam Prof. Dr. Ahmet Akbulut'a gösterdiği çabalardan dolayı bir kez daha teşekkürlerimi sunmaktayım.

17 Horten, Die Philosophie des Abu Raschid, Bonn 1910, s. III.

18 A.g.e., s. III.

19 Horten, Die Religiöse Gedankenwelt der Gebildeten Muslime im Heutigen İslam, Halle 1916, s. I.

20 A.g.e., s. XI.

2. *Die Erkenntnislehre des 'Adudaddin al-İci*: 1966 yılında Wiesbaden'da basılan eser tek cilt olmasına rağmen 500 sayfadan fazla hacimli bir kitaptır. Eserde müteahhirin kelimcilerinden el-İci (ö.756/1355)'nin en önemli baş yapıtı diye de adlandırabileceğimiz²¹ el-Mevakıf adlı eseri Almanca'ya tercüme edilip, eser üzerinde çeşitli yorumlar yapılmaktadır.

Yazar eserin önsözünde, Horovitz ve Max Horten gibi bir çok müsteşrikin düştüğü önemli bir hatayı ortaya koyar. O, bunların İslam kelamının ilk dönem eserlerini incelemeyen çeşitli yargılara vardıklarını ve bunun neticesinde de oldukça eleştirilere maruz kaldıklarını öne sürmektedir.²² Ancak daha sonra H. Nyberg tarafından Hayyat (ö.298/910)'ın Kitabı'l-İntisar'ı ve H. Ritter tarafından da Eş'ari (ö.324/935)'nin meşhur eseri Makalatu'l-İslamiyyin'in tercüme edilmesiyle bu durumun değişmeye başladığını açıklamaktadır.²³

Yazar eserin giriş kısmında (s.1-37) İci, eseri el-Mevakıf hakkında açıklamalar yaptıktan sonra I. yy'da Kelami kavramların ortaya çıkış sürecini Mu'tezile ile ilişki kurarak değerlendirmektedir. Hicri İlk üç asrı Kelamın doğuş süreci olarak değerlendirdikten sonra 4./10.yy'ı Eş'arilik ve Maturidiliğin ortaya çıktığı dönem olarak sunmaktadır. Daha sonra Gazali'den İci'ye kadar olan kelimciler hakkında kısa bilgiler vermektedir. Kitabın ikinci bölümünde (s.37-500) ise İci'nin el-Mevakıf adlı eserinin tercümesi yapılmakta ve İci'nin bu kitapta ileri sürdüğü görüşler karşılaştırmalı olarak ele alınıp değerlendirilmeye tabi tutulmaktadır.

3. *Traditionistische Polemik Gegen 'Amr b. 'Ubeyd*: Eser 1967 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır. Küçük hacimli bir kitap olup, 'Amr b. 'Ubeyd (ö. 144/761) hakkında varid olan rivayetleri içerisinde toplanan Ebu'l-Hasan 'Ali b. Ömer bin Ahmed b. Mehdi ed-Darakutni (ö.375/986)'nin yazdığı *Ahbar u 'Amr b. 'Ubeyd* adlı eser Von Ess tarafından serbest bir şekilde Almanca'ya çevrilmiş²⁴ ve bu eser üzerinde yorumlar yapılmıştır. Darakutni tarafından kaleme alınan ve rivayetler silsilesinden oluşan Arapça metinde sadece 'Amr b.'Ubeyd hakkında değil, fakat aynı zamanda Gaylan ed-Dimeşki hakkında da rivayetler mevcuttur. Eser Kaderiyye aleyhtarı bir görünüm arz eder.²⁵ Gaylan ed-Dimeşki²⁶ (ö.112/730-119/737) hakkındaki rivayetler daha çok roman tarzında olmasına rağmen, 'Amr b. 'Ubeyd hakkındaki rivayetler buna karşılık daha gerçekçi bir görünüm arz etmektedir. Buna rağmen 'Amr b. 'Ubeyd'in muhalifleri tarafından rivayet edildikleri için tamamen sübjektiftir.²⁷ Van Ess, Darakutni'nin dayandığı kaynakları ele almakta ve 'Amr b. 'Ubeyd hakkında rivayet edilen görüşler ve düşüncelerin ravileri hak-

21 Şerafeddin Gölcük, *Kelam Tarihi*, İstanbul 2000, s. 251.

22 Josef Van Ess, *Die Erkenntnislehre des 'Adudaddin al-İci*, Wiesbaden 1966, s.VI.

23 A.g.e., s. VI.

24 Van Ess, *Traditionistische Polemik Gegen 'Amr b. Ubeyd*, Beyrut 1967, s. 13.

25 A.g.e., s. 13.

26 Daha önceleri hristiyan olan. Gaylan ed-Dimeşki. Ma'bed el-Cüheni (ö.80/699) ile birlikte Kaderiyye ekolünün kurucusu olarak görülmektedir.

27 A.g.e., s. 13.

kında da incelemeler yapmaktadır. Van Ess'in ulaştığı sonuçlardan biri, Darakutni'nin bu rivayetleri toplayan ilk kişi olmadığıdır.²⁸

4. *Frühe Mu'tazilitische Häresiographie*: Eser Beyrut'ta 1971 yılında yayınlanmıştır. Van Ess bu eserde Mu'tezili alimlerden Naşi el-Ekber²⁹ (ö.293/906)'in Kitabı'l-Usul en-Nihal ve Kitabı'l-Evsat adlı iki eserini Almanca'ya tercüme etmiştir. Eserde kitapların Arapça metinleri de yer almaktadır. Bu kitapların muhtevalarına ilişkin eserde bilgi verilmektedir. Bu kitaplar hem İslami gruplar, hem de Yahudi ve Hıristiyanlar hakkındadır. Bunlara fırkalar kitabı da demek mümkün gözükmektedir.³⁰ Fırkaların da birbirlerini tekzip etmek daha doğrusu zındık damgasını vurmak amacıyla kitap ya da risale yazdıkları bilinmektedir. Bu eserler Mu'tezili bakış açısıyla yazılması bakımından önemlidir.³¹ Van Ess kitabının ekler kısmında Naşi'nin kelimeler anlayışı (s.123-155) ve onun eserleri ile (s.155-163) ilgili bilgi vermektedir.

5. *Das Kitab an-Nakt des Nazzam und Seine Rezeption im Kitab al-Futya des Cahız*: Van Ess'in bu kitabı 1972 yılında Göttingen'de yayınlanmıştır. Kitap 150 sayfadan oluşmaktadır ve Cahız (ö.255/868)'in Kitabı'l-Fulya'sı ile, bu eserin içerisinde Cahız tarafından rivayet edilen Nazzam (ö.231/845)'in Kitabı en-Nakt adlı eseri tercüme edilmiştir. Bu eserlerin tercümesinin yanı sıra çeşitli yorumlar da yapılmaktadır. Van Ess kitabının önsözünde Cahız'ın hocası Nazzam'ın müstakil olarak elimizde bulunmayan yukarıda ismi verilen Kitabı en-Nakt adlı eserini kendi kitabı Kitab el-Futya'da rivayet ettiğini açıklamaktadır.³² Yazar Nazzam'ın kitabının neden elde olmadığını şu şekilde izah etmektedir: "3. yy'ın birinci yarısı, yani Cahız'ın yaşadığı döneme kadar Mu'tezile'den bize orijinal herhangi bir eser ulaşmamıştır. Ancak Cahız bize kendi generasyonundan önceki dönem ve özellikle de hocası Nazzam ile ilgili haberlerin bize kadar ulaşmasını sağlamıştır."³³ Cahız bu eserde hocası Nazzam'ı konuşturmuştur. Ehl-i Sünnet tarafından eserde Nazzam'a ithaf edilen bölümlerin Rafizi Mu'tezililer tarafından savunulan ve bizzat Mu'tezile mezhebinin geniş kitlesi tarafından da kabul edilmeyen fikirler olarak telakki edilmektedir.³⁴ Cahız'ın Kitab el-Futya'dan sadece kendisininin

28 A.g.e. s. 47.

29 Van Ess kitabının I. Bölümünde Naşi el-Ekber hakkında geniş bir malumat vermektedir: *Mu'tezili olan Abdullah b. Malik el-Enbari (Künyesi İbn Sırsir), Naşi ismiyle meşhur olmuştur. Kaynaklar onun doğum tarihinden bahsetmemektedirler. İsminden de anlaşılacağı üzere Bağdat yakınlarında gemilerin inşa edildiği bir yerde doğmuştur. Şair bir kişiliğe de sahip olan en-Naşi, Abbasi sultanlarından Mutemid'in veziri İsmail b. Bülbül ile yakın bir dostluk kurmuş, böylece de saraya yakın kalmıştır. Ancak Mutedid (279/892)'in iktidara gelmesinden sonra en-Naşi'nin sarayla ilişkileri bozulmuş, bunun sonucu olarak da Bağdat'tı terk edip o dönemlerde Tolunoğullarının idaresinde olan Mısır'a yerleşmiş ve ölünceye kadar da burada hayatını sürdürmüştür.* (s. 1)

30 Kitabı'l-Usul en-Nihal hakkında 25-61., Kitabı'l-Evsat hakkında ise 61-120. sayfalarda geniş bilgiler verilmektedir.

31 Geniş bilgi için bkz. Grundriss der Arabischen Philologie, yayımlayan Helmut Gätje, Wiesbaden 1987, c. II, s. 374-377.

32 Van Ess, *Das Kitab an-Nakt des Nazzam und Seine Rezeption im Kitab al-Futya des Cahız*, Göttingen 1972, s.7.

33 A.g.e., s. 7.

34 A.g.e., s.7.

yazdığı önsöz elde kalmıştır.³⁵ Kitapta çeşitli tartışılan fetvalar İslam fıkrı aşısından değerlendirilmeye tabi tutulur ve bunlar üzerinde fikirler ileri sürülür.

6. *Anfänge Muslimischer Theologie*: Bu kitap 1974 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır. Kitapta Kelam'ın oluşum sürecinde Kelami konularda yazılmış olan birkaç risalenin tercümesi yapılmaktadır. Yazar eserinin giriş kısmında kendisine göre oldukça ehemmiyetli şu açıklamaları yapmaktadır : "*Kelam'ın oluşum dönemi olan hicri I. yy'da Kelam üzerine söylenmiş birkaç müphem ifadeden başka bir malzemenin olmadığı düşünülmekteydi. Bu bağlamda hadisler üzerinde önemle durulmasına karşın şiire gereken önem verilmemişti. Oysa Kelam konuları hakkında bu gibi dolaylı yollara başvurma ihtiyacı olmayabilirdi. Zira özel olarak Kelami konularda sözü edilen dönemde yazılmış risaleler mevcuttur... Bu risalelerden Kaderiyye tarihine ışık tutacağına inandığımız ikisi bu kitapta incelenecektir. Her iki risale de Kaderiyye cereyanına karşı polemik metodunu kullanmaktadırlar...*"³⁶ Von ess kitabının I. bölümünde bu risalelerden Hz. Ali'nin torunu Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye (ö.99/717-101/719)³⁷ tarafından yazılan risaleyi (s.1-113), II. Bölümde ise Ömer b. Abdülaziz'e ait olan risaleyi³⁸ (s.113-177)'yi tercüme etmektedir. III. Bölümde ise Gaylan ed-Dimeşki hakkındaki rivayetler (s.177-247) ele alınmaktadır.

7. *Ungenüzte Texte zur Karramiya*: Eser 1980 yılında Heidelberg'de yayınlanmıştır. Van Ess kitabında Kerramiye'ye ait şu ana kadar elde olup da daha sonraki yazarlar tarafından fazla önemsenmeyen³⁹ , gerek Kerramiye'nin kurucusu İbn Kerram ve gerekse onun öğrencileri tarafından yazılmış olan eserleri ön plana çıkarmak amacıyla bu eseri yazdığını açıklamaktadır.⁴⁰ Eserde ilkönce Muhammed bin Kerram (ö.255/869)'ın kendine ait olan eserleri (s.11-30) incelendikten sonra onun hayatı, şahsiyeti ve Kerramiye hakkında mezhep taraftarı olmayanlar tarafından yazılan eserler hakkında bilgi verilmektedir (s.30-80). Yazar kitabının son kısmında son olarak şunları zikreder: "*Kerramiyye bizim şu ana kadar inandığımızdan daha fazla izler bırakmıştır.*"⁴¹

8. *Theologie und Gesellschaft im 2. U. 3. Jh. H.* : Bu eser, İslam teolojisinin doğuşunu (hicri 2. Asır) ve gelişim sürecini (hicri 3. asır) kronolojik olarak ele alan ansiklopedik bir eser olarak tanımlamak mümkündür. Eser, toplam 7 ciltten oluşmaktadır. Eserin ilk cildi 1991 yılında Berlin'de yayınlanmıştır. Diğer ciltleri de birer yıl arayla basılmıştır. Eserde üç binin üzerinde kaynak kullanılmıştır. Van Ess'in bu eseri yukarıda sıraladığımız kitaplarının bir ürünüdür denilebilir. Bu eser sadece Kelam tarihi açısından değil, aynı

35 A.g.e. s. 9.

36 Van Ess, *Anfänge Muslimischer Theologie*, Beyrut 1974, s.VII.

37 Muhammed b. Hanefiyye üzerinde en fazla araştırma yapan Batılı müsteşriklerden biri Wilferd Madelung'dur. Bkz. Grundriß der Arabischen Philologie, yayınlayan Helmut Gätje, Wiesbaden 1987, c. II, s.358-383.

38 Bu risalenin tam metni Ebu Nu'aym'in Hilyetu'l-Evliya adlı eserinde mevcut bulunmaktadır. (Van Ess, *Anfänge Muslimischer Theologie*, s. 113.)

39 Van Ess, *Ungenüzte Texte zur Karramiya*, Heidelberg 1980, s.11.

40 A.g.e., s. 6.

41 A.g.e., s.81.

zamanda sistematik Kelam açısından da önemli bir yere sahiptir. Eserde İslam fırkaları, bu fırkaların önemli şahsiyetleri ve bunlara ait önemli eserler geniş olarak gözler önüne serilmektedir. Bunun yanı sıra İslam Kelamı açısından son derece önemli olan risale ve kitaplardan bir çok önemli bölüm aynen Almanca'ya tercüme edilmiştir. Ancak bütün bunların yanında, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi ansiklopedik bir görünüm arz etmesi ve fazla yorum ve yeni düşüncelere yer verilmemesi açısından Van Ess'in bu oldukça hacimli eseri, daha ziyade önceden varolan düşünce ve fikirlerin içinde toplandığı fazla orijinal olmayan bir kitap olmaktan öteye gidememiştir demek mümkün gözükmektedir. Ancak burada gözden kaçırılmaması gerekli önemli bir husus, bu tür eserlerin neden İslam dünyasında ortaya konulmadığı meselesidir. Bu da günümüz İslam Kelamcılarına ne kadar fazla görevin düştüğünün somut bir göstergesidir.

Van Ess'in tüm bu yukarıda saydığımız eserlerinin yanı sıra bazı makaleleri de mevcuttur. Bunlardan önemli olanlarını şu şekilde sıralayabiliriz:

-Ketzer und Zweifler im Islam: Yazarın bu makalesi 1964 yılında Bustan dergisinin 5. sayısında (s. 10-15) yayınlanmıştır.

-Gahiz und die Ashab al-Ma'arif: Makale 1966 yılında Der İslam adlı derginin 42. sayısında (s. 169-178) yayınlandı.

-İbn Kullab und di Mihna: Yazarın bu makalesi 1965-66 yılında Oriens dergisinin 18-19. sayısında (s. 92-142) yayınlanmıştır.

-Neue Verse des Ma'dan as-Sumaiti: Makale 1971 yılında Der İslam dergisinin 47. sayısında (s. 245-250) yayınlanmıştır.

-Das Kitab al-İrga' des Hasan b. Muhammad b. Al-Hanafiya: Bu makale 1974 yılında Arabica dergisinin 21. sayısında (s. 20-52) yayınlanmıştır.

3. TILMAN NAGEL (Göttingen Üniversitesi Analitik Bölümü Başkanı)

Tilman Nagel'da Josef Van Ess gibi günümüz Alman müsteşriklerinden- dir. Nagel ağırlıklı olarak İslam Kelamı ve İslam Tarihi alanında araştırma yapmaktadır. Bu alanlarda yayınlanmış bir çok kitabı mevcuttur. Kendisi halen Göttingen Üniversitesi'nde profesör olarak dersler vermektedir. Onun en önemli eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. *Die Festung des Glaubens, Triumph und Scheitern des Islamischen Rationalismus im 11. Jahrhundert*: Kitap 1988 yılında Münih'te yayınlanmıştır. Nagel bu kitabında Ortaçağ'da Avrupa kültüründen kat kat üstün olan İslam kültürünün nasıl olup da gerilemeye başladığının nedenlerini ortaya koymaya çalışmaktadır. O, her şeyden evvel sözü edilen gerileme ve çöküşün sebeplerinin 11. yy'da aranması gerektiğinin üzerinde ısrarla durmaktadır. Nagel eserinin giriş kısmında 11.yy'da içtihad kapısının kapanmasının, İslam dünyasındaki rasyonel düşüncenin ortadan kalkması neticesini getirdiğini açıklamaktadır.⁴² "Bu yüzyıldan itibaren İslam hukukçuları tüm problemlerle-

42 Tilman Nagel, *Die Festung des Glaubens, Triumph und Scheitern des Islamischen Rationalismus im 11. Jahrhundert*, Münih 1988, s. 9.

rin daha önce yaşamış alimler tarafından çözüldüğünü ve bundan dolayı da hiçbir kimsenin içtihad yapamayacağını ısrarla vurgulamışlardır. Ancak bundan sonra bir sorun ortaya çıkacak olursa bu sorunlar önceki alimlerin koydukları kriterlere göre çözülmeli ve yeni bir şey ortaya konulmamalıdır.”⁴³ O bunları zikrettikten sonra, sözlerine oldukça öneme haiz şu cümlelerle devam etmektedir: “Avrupalı bir çok araştırmacı ve seyyah İslam dünyasındaki bu çöküşün nedenleri üzerinde düşünceler ileri sürmüşlerdir. Bunlardan 12 yıl boyunca Moğol imparatoru Aurangzeb (ö.1707)’in doktorluğunu yapan Bernier (ö.1688) İslam dünyasındaki her kötü işin sebebinin siyaset olduğu kanaatindeydi. Özel mülkiyet olmadığından halkın kaderi ülkede hakim olanların elindeydi. Yöneticilerden korkulması neticesinde ülkede müteşebbis ruh yok oldu. 19. yy’a kadar Avrupalı yazarlar İslam ülkelerindeki kurum ve kuruluşların bozulmasının İslam dünyasının çöküşünü getirdiği kanaatinde idiler. Bu bozulmuş kurum ve kuruluşlar değiştirildiğinde çoğu şeyin düzeleceği görüşünü ileri sürerler. Ernest Renan (ö.1892) ise İslam’ın antik bilimin Avrupa’ya iletme görevini tamamladığını öne sürmüştü, Grafen Gobineau (ö.1882) ise meseleyi ırk farklılığında görmüştür.”⁴⁴

Nagel, bu çöküşün en önemli sebepleri arasında gördüğü sultanların dokunulmaz ve halk tarafından ulaşılamaz olduğu meselesine kitabının ilk bölümünde yer vermektedir.⁴⁵ Bu bölümde daha sonra İslami gruplar arasındaki çatışmalara yer verilmektedir (s.48-64) Bu bölümde en son olarak Türklerin müslüman olmaları ve Selçukluların hilafet merkezini ele geçirmeleri işlenmektedir. (s.64-79)

Kitabın ikinci bölümünde ise Cüveyni’nin teolojik fikirlerine geniş yer verilmektedir (s.79-179). Yazar, teolojik açıdan İslam dünyasındaki çöküşün - içtihad kapısını kapattığından dolayı - başlatıcıları arasında saydığı Cüveyni’yi giriş bölümünde (s.9) zikrettikten sonra, bu fikirlerini eserinin ikinci bölümünde daha geniş olarak ortaya koymaktadır. Tilman Nagel özellikle İslam hukuku ve Kelamda Şafii hakimiyetinin başlamasını olumsuz bir gelişme olarak görmektedir. (s.351-360) Bu mezhebin en önemli temsilcileri olan Cüveyni (ö.478/1085) ve onun öğrencisi Gazali (ö.505/1111) ile birlikte İslam’da rasyonel düşüncenin etkisini kaybetmeye başladığını iddia etmektedir.⁴⁶ *İçtihadın kaynağını teşkil eden rasyonel düşüncesinin ortadan kalkmasıyla artık alimler daha önceki müctehidleri taklid eden sadece fetva veren müftüler olarak karşımıza çıkmaya başlamışlardır.*⁴⁷ *Ve daha da önemlisi artık dindarlık Şafii (ö.204/819) ve Eş’ari (ö.324/935) kıstaslarına göre gerçekleşmeye başlamıştır.*⁴⁸ Yukarıda açıklanmaya çalışıldığı gibi yazar bu eserin temel olarak Eş’ari düşüncesinin hakim olmasını, İslam ülkelerinin çöküşünün en önemli nedeni olarak görmektedir.

43 A.g.e.,s. 9.

44 A.g.e. s.10.

45 A.g.e. s. 21-33.

46 A.g.e. s. 21-23.

47 A.g.e. s.329.

48 A.g.e.s.108.

2. *Geschichte der Islamischen Theologie Von Mohammed bis zur Gegenwart*: Yazarın İslam Kelamı'nın doğuşu ve gelişimine ilişkin bu eseri, 1994 yılında Münih'te yayınlanmıştır. Yazar kitabın önsözünde, bu eserin 1983/84 yılında "*İslam Teolojisinin Tarihi*" adında verdiği dersin bir ürünü olduğunu belirtmektedir.⁴⁹ Birinci bölümde (s.13-36) Müslüman inancının temeli olarak gösterilen Kur'an'ın tarihi ve muhtevası hakkında bilgiler verilmektedir. İkinci bölümde (s.36-78) ise İslam'da gruplaşmaların ortaya çıkması anlatılmaktadır. Üçüncü bölümde (s.78-95) İslam'ın teolojik iki kaynağı olarak Hadis ve Kelam sunulmaktadır. Dördüncü bölümde (s.95-123) İslam'da ilk asırlarda ortaya çıkan rasyonel düşünce ve buna karşı çıkan iki grup olarak Ehl-i Sünnet ve Şia gösterilmektedir.⁵⁰ Altıncı bölümde (s.165-205) Kelam ve Felsefe arasındaki ilişki incelenmektedir. Onuncu bölümde (s.239-260) ise ideoloji olarak İslam işlenmektedir. Bu bölümde özellikle Muhammed Abdüh'un görüşlerine yer verilmektedir.⁵¹

3. *Der Koran*: Yazarın bu eseri 1983 yılında Münih'te yayınlanmıştır. Bu kitapta Kur'an gerek tarihsel (s.15-172) ve gerekse teolojik açıdan (s.172-322) ana hatlarıyla ele alınmakta ve bunun üzerinde çeşitli yorumlar yapılmaktadır.

SONUÇ

Avrupa'da İslam üzerine araştırmalar özellikle dini gayelerle 11.yüzyıldan günümüze kadar devam etmektedir. Bu çalışmaların aynı zamanda politik gayelerle de yapıldığına en bariz örnek, II. Dünya savaşında Afrika'da Alman ordusu için çalışan Paret'tir⁵². Bunun yanı sıra politik amaçlar gözetmeksizin tamamen bilimsel gayelerle çalışmalar yürüten ve bunların neticesinde İslam ülkelerinde yapılmayan çalışmalara imza atan müsteşriklerin olduğu gerçeği de gözden kaçırılmamalıdır. Kelam sahasında en fazla eser veren günümüz Alman müsteşriklerinden Van Ess'tir. Ancak Van Ess'den çok daha önce Almanya'da Kelam ilmiyle sistemli ve müstakil olarak uğraşan Max Horten kendisinden sonraki araştırmacılara kaynak teşkil etmiştir diyebiliriz. Bunlar arasında Josef van Ess ve Tilman Nagel'i zikretmek mümkündür.

Henüz daha kaynak Kelam kitaplarının Türkçe tercümeleri mevcut değilken, günümüz müslüman kelimcilerinin yukarıda adları zikredilen Alman müsteşrikleri tarafından yazılan eserlerin tercümelerini yapmaları oldukça manidardır. Bu da hala İslam dünyasının kendine özgün bir Kelam sistemi geliştiremediğinin en somut delilidir.

49 Nagel, *Geschichte der Islamischen Theologie Von Mohammed bis zur Gegenwart*, Münih 1994, s.9.

50 A.g.e. s.117.

51 A.g.e. s.255-259.

52 Rudi Paret 1901 yılında doğmuştur. Onun en önemli eseri *Der Koran* adlı Kur'an tercümesidir. (1971 yılında yayınlanmıştır.)